

על חקר קהילות ישראל במזרח

שאול שקד

מכון בן-צבי הוא ותיק המוסדות המדעיים העוסקים בתולדות עם ישראל בארצות האסלאם, והוא אולי גם הפעיל בהם. המכון החל בפעולתו הרבה לפני האופנה של העיסוק במורשת יהדות המזרח, והוא ממשיך בה גם כאשר האופנה הזאת ככל הנראה שככה ואיננה מושכת תשומת לב רבה כל כך. בין אם יש עניין ציבורי, כלומר פוליטי, בתולדות עם ישראל בארצות האסלאם ובין אם אין בהן עניין רב, הנושא ראוי לתשומת לב כיוון שהוא ממקד את התודעה גם בחלקים מעם ישראל שעדיין לא הגיעו לכלל ביטוי מלא בזכות עצמם.

התגובה של קהילות יהודיות ללחצים המופעלים עליהן בארצות שונות, למצוקה הנגרמת בעטיה של החברה הסובבת, ולמצוקה הפנימית הנגרמת עקב דחפי המודרניזציה והחילון, לעומת הרצון לשמור על מוסדות החברה ועל ערכיה – תגובה זו שונה בנקודות שונות, ולפעמים בעניינים מרכזיים ומהותיים, מארץ לארץ ומקהילה לקהילה. ההתמודדות עם סביבה מוסלמית יש לה צביון מיוחד, המאפיין אותה לעומת ההתמודדות עם סביבה נוצרית. בשתי המאות האחרונות התבטאה ההתמודדות עם הסביבה הנוכרית באירופה בעיקר במידת הפתיחות וההשתלבות שקהילות יהודיות, ושיהודים בודדים בתוכן, היו מוכנים לבטא כלפי הרוב וכלפי מוסדות המדינה. במזרח היו קיימים אותם הנתונים, אך נוסף לכך היתה קיימת בדרך כלל שניות בדרך ההתייחסות, כיוון שעל המציאות הנתונה במקום נוסף מימד של ההתייחסות של החברה כולה, החברה היהודית והחברה הנוכרית, כלפי המערב. לחצי המודרניזציה נתפסו גם כלחצים להשתלב לא בחברה המקומית אלא בתרבות קוסמופוליטית חיצונית, ספק מפתה, ספק מדכאת. היהודים, כמו רבים מבני המיעוטים האחרים, ראו את גאולתם הפוליטית לעתים קרובות בהזדהות עם נושאי התרבות המערבית, ובכך ניתקו את קשריהם עם הממסד התרבותי והפוליטי המקומי. במקרים אחרים הם נקטו בדרך ההפוכה: הם הצטרפו אל הכוחות העולים של האוכלוסיה המקומית והשתדלו להתבלט דווקא בהתלהבותם ובהזדהותם עם הכוחות הללו. שתי דרכי הפעולה האלה נסתיימו לא אחת בצורה טרגית, אבל הסיבות לכך לא היו לגמרי בשליטתן של הדמויות הפועלות. המאורעות הבינלאומיים של הדורות האחרונים הכניסו את רוב הקהילות היהודיות במזרח לתוך מערבולת שאי-אפשר היה לצאת ממנה, והתוצאה במזרח העולם היהודי היתה דומה בכמה בחינות לתוצאת הדברים במערב: בשני המקרים נכרתו קהילות

ממקום מושבן ההיסטורי ונעקרו; בשני המקרים נוצרה בישראל, וגם בארצות אחרות שקלטו פליטים ועקורים, תרבות שאיבדה במידה ניכרת את מקורות יניקתה; בשני המקרים, גם ביהדות שמקורה במערב וגם בזאת שמקורה במזרח, יש לגשש במאמץ ניכר כדי למצוא לפחות מקצת מן החוטים הפרומים. ברור שאין תוחלת ואין סיכוי להמשיך ממש מהנקודה שנפסקו בה החיים המקוריים, אך ברור גם שהמציאות החדשה שנוצרה פירושה התחדשות אבל גם אבדן של דברים שאין להם תמורה.

יש דמיון ניכר בין הנתק ההיסטורי של היהדות המערבית לבין זה שחל ביהדות המזרחית, אך בולטת גם לעין, כפי שנסיתי להזכיר, העובדה שיש הבדלים עמוקים בין השתיים. ומאחר שאין סימטריה מלאה בין שתי הזרועות הללו של עם ישראל, הזרוע המערבית והזרוע המזרחית, הדיון בשאלות היסטוריות ואקטואליות נמצא לפעמים טעון ועמוס רגשות. תפקידו של מוסד מדעי לנסות לתעד, לרכז מידע, ובעיקר להגיע לידי הבנה.

הייתי רוצה להקדיש עוד כמה מילים לשאלת האחדות היחסית של האזור הרחב של קהילות ישראל שמכון בן-צבי מופקד על מחקרן: האזור הזה מתרכז בעיקר במזרח התיכון ובצפון אפריקה, אך הוא כולל גם את אסיה התיכונה ואת אסיה הדרומית והמזרחית. במערב הוא כולל את אירופה של ארצות הבלקן, את איטליה, ואת כל הפזורה הספרדית – וספרד, וכן גם צפון אפריקה, באורח פראדוקסלי, לא רק שאינן מזרח, אלא הן בקצה מערב. לכאורה, תחום גיאוגרפי רחב ובלתי רציף, מלא ניגודים היסטוריים ותרבותיים – ומה הקשר ביניהם? כולם, אפשר לומר, אינם "אשכנזים". אך האם ההווה האשכנזית כל כך אחידה עד שאפשר לקבץ כנגדה את כל אלה שאינם שייכים אליה? מובן שגם זאת לא תהיה קביעה מוצדקת. האם אפשר לטעון אפוא שההבחנות הללו לא נועדו אלא לפרוס את הדיון, ואין להן שום יומרה לשקף היבט כלשהו של מציאות? התשובה תהיה חיובית רק באופן חלקי, כיוון שיש בכל זאת יסודות של קשר פנימי בין כל הקהילות הללו. רוב האזור שמכון בן-צבי עוסק בו הוא חלק מן התרבות המוסלמית, או שהוא שרוי בסמיכות אליה, או שעבר תקופה ממושכת של התמודדות עם האסלאם. בחלק מן המקרים, כמו למשל ביחס לגרוזיה ולאתיופיה, אפשר לדבר על מובלעת נוצרית בלב אזור מוסלמי.

מעבר לשאלות הטכניות הללו מותר לשאול מה צריכה להיות מגמת המחקר ההיסטורי והפילולוגי של קהילות ישראל במזרח והאם אפשר לקבוע סדר קדימויות לדיון. אנסה להתייחס אל השאלה הזאת בקיצור, ולא אכלול בדבריי את הנושאים של העולם של ימינו.

כמובן, כל הנושאים כשרים לדיון, ואסור להזניח שום דבר בעל משמעות. אבל מעבר לקושי הטכני, ואפילו הנמנעות המעשית, לבצע את הדבר, יש עוד שיקול.

כמו בכל עשייה מדעית אנו צריכים לבור לנו את הנושאים שלדעתנו יש בהם חשיבות ואפילו דחיפות, כיוון שאחרת אנו עלולים למצוא את עצמנו מקטלגים ידע מגובב שאיננו משמעותי. בתחומים ההיסטוריים אנו יודעים את מידת ההתרגשות שאחזה בכל מי שמתעניין בתולדות ישראל עם הפרסומים הגדולים מגניזת קהיר, שגילו לפתע לא רק פרטים על חיי היהודים בימי הביניים, אלא ממדים חדשים ולא ידועים של חיי היהודים, על מעמדם של הקראים, על היקף המסחר היהודי, על אופי המחלוקות ביחס להנהגת הקהילה, על המעמד של יהודים בודדים ביחס לשלטון המרכזי, ועוד דברים מרתקים. גילויים לא פחות חשובים היו בתחום הספרות העברית, הארמית, והערבית של היהודים. בתחום קרוב אלי במיוחד, הגילוי של רובד שלם של ספרות יהודית בלשון הפרסית מלפני הכיבושים המונגוליים במזרח הוא מציאה שיש בה כדי לעורר התרגשות; צר לי שהחומר ברובו הגדול טרם ראה אור. בתחום אחר, שאף הוא קרוב אלי במיוחד, אני רואה חשיבות גדולה בגילוי של מאגר גדול מאוד של כתובות יהודיות על גבי קערות חרס מבבל מהתקופה הסמוכה שלפני האסלאם, כתובות שיש להן אופי של השבעות.

תקופת הגילויים הנוצצים אולי עוד לא חלפה, אבל אנו נקראים בשלב זה כנראה בעיקר לנסות ולעשות סדר במצאי שבידינו. אנו נדרשים לנסות ולארגן את המסה העצומה של שירה עברית, של ספרות הלכה, של פרשנות המקרא והתלמוד, של יצירה הגותית יהודית בלשון הערבית, ועוד גושי חומר אחרים. יש דחיפות מיוחדת לעבודות איסוף וניתוח, שאם לא ייעשו היום לא תהיה אפשרות לעשות אותם בעוד שנים מעטות. עבודות בתחום איסוף חומרים לשוניים של קהילות יהודיות, שכבר אינן קיימות במרוכז, ועבודות בתחום איסוף זיכרונות שבעל פה ועדויות מתחום הסיפור והמנהגים, שייכות לקטגוריה הזאת – אפשר ללמוד מהן דברים לאין-ספור על מרקם החיים היומיומי, על יחסי היהודים עם הסביבה הלא-יהודית, על דרכי החינוך, ועוד.

את מלאכת הכינוס והמיון צריך לעשות בצורה שיטתית ויעילה, כדי שההכללות שנעשה אנחנו ויורשינו תהיינה מושתתות על בסיס עובדתי כל שהוא. רק אם נשכיל לרכז את המאמצים בצורה אפקטיבית, נוכל להתגאות בכך שדורנו הוסיף נדבך אחד, קטן ככל שיהיה, למבנה המסיבי של חכמה יהודית הנוגעת לצד המזרחי של עם ישראל. אין צריך לומר שיש לא מעט לעשות גם בצד המערבי של המפה, אבל על כך אין הבית הזה ממונה.